

- Kessler Hubert*: Aggteleki felfedezések. (Turistaság és Alpinizmus, 1932.)
- — Feltáró kutatások a gömör-tornai barlangvidéken. (Turistaság és Alpinizmus, 1934.)
- — Az aggteleki óriásbarlangrendszer. (A Földgömb, 1935.)
- — A Kopolya-zsomboly, egy új barlang a gömör-tornai karsztban. (Földr. Közlemények, 1937.)
- — Nagy-Baradla. (Budapest, 1934.)
- — Barlangok mélyén. (Budapest, 1936.)
- — Die Aggteleker-Höhle: ein 20 Km langes unterirdisches Entwässerungssystem. (Hidr. Közl. 1932.)
- — Das Riesenhöhlensystem bei Aggtelek in Ungarn. (Speleologisches Jahrbuch XV/XVII. 1934—36.)
- — The stalactite cave Baradla at Aggtelek-Jósvafő in Hungary. (Hidr. Közl. 1934.)
- — Nové objavy v Baradle. (Krasý Slovenska, 1936.)
- Majko Jan*: Ako bola objavená jaskyna Domica. (Krasý Slov. 1932.)
- Maucha Rezső*: Az aggteleki cseppkőbarlang vizeinek chemiai vizsgálata. (Hidr. Közlöny, 1930.)
- Stömpl Gábor*: A gömör-tornai karszt hidrológiája. (Hidr. Közl. 1923—27.)
- Vass Imre*: Az aggteleki barlang leírása. (Budapest, 1831.)

Földrajzi megfigyelések az Ormánságban.

Irta: *Gunda Béla dr.*

I.

Az Ormánság, a magyar földnek ez a sokat emlegetett tájrésze ma még földrajzi szempontból sok tekintetben ismeretlen. Az egykezés miatt pusztuló népe, az új gazdasági formák következtében átalakuló tájjelege — a Dunántúl többi apró tájával együtt — részletes helyszíni kutatásokra kellene, hogy ösztönözze a magyar földrajztudomány művelőit. *Kogutowicz Károly* sokszempontú tájföldrajzi összefoglalásán kívül¹ az Ormánságról részletes földrajzi tanulmány még nem jelent meg.

¹ *Kogutowicz Károly*: Dunántúl és Kisalföld, II. Szeged, 1936. 21—34. old. — Tanulmányom, a szlavóniai kapcsolatokat tárgyaló rész kivételével már régen kész volt (I. Földrajzi Közlemények, LXIII. 1935. 94. old.), amikor 1937. november végén *Elek Péter* kollegám figyelemztetett *Szabó Elemér József* Ormánsági települések c. értekezésére (Geographia Pannonica XXVII., Pécs, 1937.). A munka több lényeges pontban visszatükrözi alább idézett

Az alábbi anyag jelentékeny részét 1934. nyarán gyűjtöttem. Másfél hónapig tartózkodtam az Ormánságban. Helyszíni tanulmányaimat 1935. nyarán és őszén négy, illetve két hétig, 1936. nyarán pedig három hétig tartó újabb gyűjtőmunkával egészítettem ki. 1935. nyarán és őszén kilenc társammal a legkülönbözőbb szempontból, a tények és jelenségek szociológiai értékelését szemelött tartva egy egykés ormánsági falu (Kemse) életformáját tanulmányozhattam. Ez a munka, eredményei mellett módszertani szempontból is tanulságos. Erről közösen írt könyvünk tanuskodik.¹

Főcélom az Ormánság néprajzi tanulmányozása volt.² Elsősorban a lakóház, az ősfoglalkozások, a népi táplálkozás kérdésével foglalkoztam. Értékelésüknél különösen szemelött tartva, hogy ezek mennyiben kapcsolják az Ormánságot a környező kultúrterületekhez. A néprajzi jelenségeket a kis táj keretén belül is igyekeztem a térbeli elterjedés szempontjából kutatni s kiemelni azt, hogy azok a maguk bonyolult felépítésében éppen annyira hozzátartoznak a táj jellegéhez, a *kultúrtakaróhoz*, mint a földrajzi elemek. Néprajzi tanulmányaim közben bőven volt alkalmam földrajzi megfigyelésekre is. Az alábbi sorokban ezekről számolok be.

II.

Mielőtt a tájjeleg részletes taglalásába fognánk, próbáljuk körülhatárolni az Ormánság területét. Ez meglehetősen problematikus, már csak azért is, mert a földrajzban nem vonalhatárokkal, hanem átmeneti övhatárokkal kell dolgoznunk. Általában Ormánságon a Sıklós és Sellye között fekvő falvakat értik. De egyesek ezt a határt minden megokolás nélkül szűkítik vagy tágítják. Így pl. *Balogh P.* még Baranyaszentlőrincet is az Ormánság területére

kemsei monográfiánk hatását. Az ott néprajzi és szociológiai szempontból lefektetett tényeket földrajzi szempontból túlértékeli. Pl. „A megtelepedés első korában gazdasági forma a halászat és az ezzel kapcsolatos szedegető gazdálkodás volt” (25. old.), „a lakosság növekedésével a gyűjtögetés nem fedezte a szükségleteket, ezért egyre fokozottabb mértékben jelentkezett az állattartás szükségessége” (41. old.). Egy földrajzi munka keretében nem elégedhetünk meg a gyűjtögetésre vonatkozó ilyen kategórikus kijelentésekkel. Ezeket adatokkal kellett volna bizonyítani (növénynevek, kik, hol és mikor gyűjtögettek, a gyűjtögetés társadalomgazdasági jelentősége, stb.). Ha előbb a gyűjtögetőgazdálkodás társadalomgazdasági jelentőségét mutatjuk ki, csak azután beszélhetünk emberföldrajzi jelentőségéről.

¹ Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. *Gróf Teleki Pál* előszavával. Írták: *Elek Péter, Gunda Béla, Hülscher Zoltán, Horváth Sándor, Karsay Gyula, Kerényi György, Koczogh Ákos, Kovács Imre, Pócsy Ferenc, Torbágyi László.* Budapest, 1936. 158. old.

² L. Ethnogeographiai problémák az Ormánságban, *Magyarságtudomány*, I. 172—187. old., A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére, *Ethnographia*, XLVII. 1936. 183—210. old., Stara hrvatska ognjista uzduz Drave, *Vjesnik etnografskog muzeja u Zagrebu*, I. 1935. 87—97. old., Jugoslovenski sastavni dijelovi u materialnoj etnografiji Madzara, Uo., II. 1936. 29—39. old. c. tanulmányaimat.

sorolja,¹ ugyanígy tesz *Krause J.* is,² míg mások közvetlen a dráva menti községeket nevezik Ormánységnek, vagy egyszerűen azt mondják, hogy az az Ormánység, ahol a nép református és egy sajátságos fehér vászonból készült szoknyát, a biklát viseli.³ Legújabban *Kiss G.*, mint *Lukácsy I.* 44 községet sorol az Ormánység területére, amely „nyugat-keleti irányban a már Somogyban fekvő Drávafoktól a Harkánnyal szomszédos Kovácshidáig, észak-déli irányban Rónádfa, Diósvizslótól a Dráváig nyúlik el”.⁴ Anélkül, hogy az ingadozó vélemények bármelyikéhez csatlakoznék, megpróbálom az Ormánység határait földrajzi szempontok figyelembevételével kijelölni.

Már az 1:75.000 mértékű térkép tanulmányozásakor azt látjuk, hogy a Dráva árterülete Drávasztárától nyugatra Potony, Tótújfalu, Szentborbás táján hosszú szakaszon hirtelen kiszélesedik, a somogyi 20—25 méteres magas partok itt elvégeződnek és egy eléggé éles ÉD-i irányú vonallal megszűnik a Belsősomogyot annyira jellemző homok. A folyók, amelyek eddig ÉD-i irányban futnak a Drávába, folyásirányukat megváltoztatják s a Sellye—Siklós közötti síkságon a legbonyolultabb vízhálózattal találkozunk. A vizek a Rinya, Gyöngyös, Szulóki és Darányi patakok folyásával szemben, szinte párhuzamosan a Drávával, NyK-i irányt vesznek fel. A térszínnek Belsősomoggal való ellentétes jellegét szépen mutatják a magassági jelzések is. Drávatamásitól északra még 123—132. t. sz. feletti magasságokat találunk, de már Tótújfalu és Drávaszentmárton táján húsz méteres szintkülönbségek lépnek fel. A nyugati határvon tehát ott van, ahol elvégeződik a somogyi homok, amely Drávatamasi táján majdnem a Dráváig nyomul előre. Elvégeződése nemcsak a Dráva árterülete felé éles, hanem a Tamási—Darány vonalon is. Itt már ugyanolyan árterület ékelődik alá, mint amilyen a Barcsi öböl. További elvégeződését Szörény—Teklafalu—Endrőc közötti zegugos vonallal jelölhetjük ki, de itt a homokon már erősen érvényesül a kultúrtakaró, ugyanúgy, mint azokon a homokfolton, amelyeket Marócsa és Kákics között, Sellyénél találunk. Az északi határ a nyugatival a Kákics—Endrőc—Sumony háromszögben érintkezik és első része tart a Siklós—Villányi hegység triász-jura kori tömegének Hegyszentmártonnál végződő nyúlványáig, ahol már a mezozoikus rétegek egészen lealacsonyodnak és lösztakaró fedi azokat. Az előbb említett háromszög és a Hegyszentmárton közé eső vonaltól északra a térszín lassan emelkedik

¹ *Balogh Pál*: Népfajok Magyarországon, Budapest, 1902. 315. old.

² *Krause Jenő*: Baranya vármegye településföldrajzi vázlata, Budapest, 1907. 3. old.

³ Feleslegesnek tartok itt minden adatot sorra idézni. Az érdeklődő az egyes szerzők véleményét megtalálja *Révay Sándor*: Az Ormánység c. munkájában. Magy. Nemz. Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, VIII. 1907. 193—195. old.

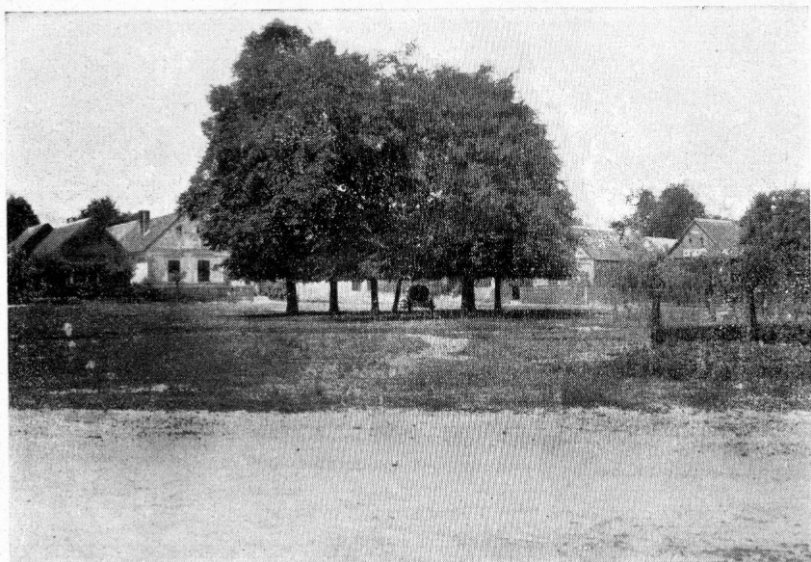
⁴ *Lukácsy Imre*: Ormánység népe, Pécs, É. n., 6. old. — *Kiss Géza*: Az Ormánység, Protestáns Szemle, XXXVI. 1927. 433. old. V. ö. még *Kiss Géza*: Ormánység, Budapest, 1937. 9—10. old.

4. ábra. Hágsó. Átjáró a telkeket elválasztó kerítésen. Kemse. Gunda B. felv.

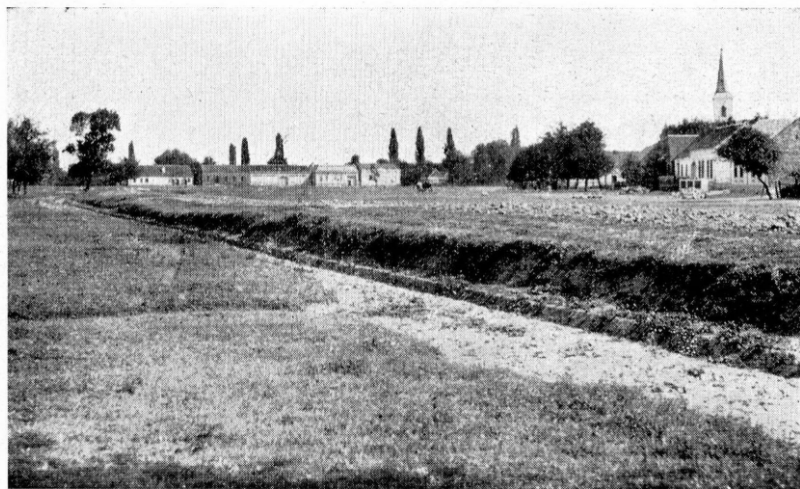
5. ábra. Pajta. Lúzsok. Gunda B. felv.

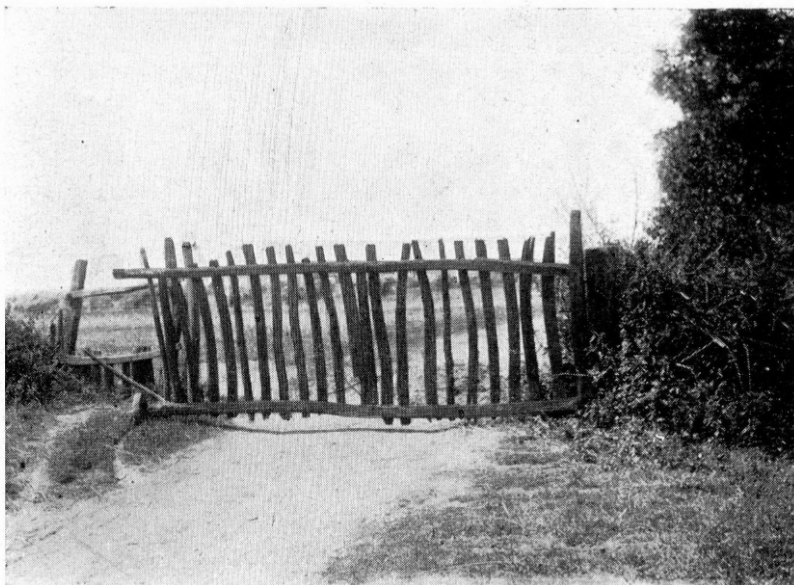
6. ábra. Üres térség Kemse közepén, Gunda B. felv.

7. ábra. Részlet Piskóból. A templom a házakkal szegélyezett hosszú térségen áll.
Gunda B. felv.

8. ábra. Részlet Zalataból. Gunda B. felv.

9. ábra. Falukapu Piskón. Gunda B. felv.

és megjelenik a pannoniai rétegekre települt lösz. A vizek észak-déli irányban haladnak, de a lösz és a pannoniai rétegekből kiérve ezt a folyásirányt nyugat-keletire változtatják s ez jelzi, hogy az Ormánság területén járunk. A térszín emelkedése azonban igen csekély. A kiscsányi 102-es magasság mellett még Bánfa, Sumony, Magyar-mecske is csak 2—3 méteres emelkedést mutat. Az Ormánsági síkság itt érintkezik a Szentlőrinc alatti síksággal, a Szentlőrinci öböllel, amely az Ormánsági síkság folytatásaként bekanyarodik egészen Pécs alá s a Mecsek és a miocén végén mélybe süllyedt geresdi gránittönk¹ közé illeszkedik be. Az öböl elvégződését Árpád és Úszög pusztá felé a Pécsi Egyetem Földrajzi Intézetének meteorológiai megfigyelő tornyából nagyon szépen láthatjuk. Még ma is vizenyős (halastavak), nehezen művelhető terület, noha a Pécsi víz lecsapolja. Az Ormánság területébe egészen észrevétlenül megy át, de a tőle keletre és nyugatra fekvő területtől szépen elkülönül. Ha Sumony, Magyarszentistván környékén járunk Téseny, Véleny felé nagyszerűen láthatjuk a geresdi tönk elvégződését. 10—20 méteres meredek fallal bukik le a Szentlőrinci öbölre s mindenütt a Pécsi víz medrét követi. A tönk tetejéről mély, horhós utak vezetnek le a Pécsi víz síkjára. A geresdi tönknek ez a Szentlőrinci öbölre néző pereme egyik legszembetűnőbb törésvonala a Pannónföld délkeleti kéregszerkezetének. Abba a törésvonalba fekszik, amelyet *Prinz* a Mecsek tömegétől nyugatra ÉNy-DK-i irányban húz meg, egészen át Szlavóniába.² A Szentlőrinci öböl nyugat felé lassan belesimul a somogyi táblába. Közte és az Ormánság között a folyók irányváltozásán kívül a határ növényföldrajzi alapon is szépen kijelölhető, mert az Ormánságot jellemző mocsári tölgyesek nem terjednek át a löszre. Utolsó zárt tömegük Okorág, Gilvánfa táján van. A nagy ártéri erdőket általában észak felé fában szegényebb öv veszi körül. Az északi határ második szakaszát Hegyszentmártontól Gyüdig, Siklósig a Siklós—Villányi hegység mezozooikus tömege szépen kijelöli, amelyik igen meredeken emelkedik ki az Ormánsági lapályból. A Siklós—Villányi hegységnek ez a része már külön táj, amint a nép nevezi *Hegyföld*, ahol az Ormánság nevét nem igen ismerik, nekik a drávai lapály csak *Alföld*. A Gyüd felett emelkedő Tenkesen és tőle keletre a felszínen lévő mezozooikus mészkő erősen pusztul. A karrosodás jelei észlelhetők. A növénytakaró főleg tölgy, feltűnő a borókafenyő nagy tömege. Az aljnövényzet a tervszerűtlen legeltetés következtében erősen pusztul. Közvetlen az Ormánságra néző lejtőket vastag lösztakaró fedi, vízmosásoktól és utaktól felszabdalva 5—6 m-es, meredekfalú völgyekkel, amelyek sok helyen már egészen az alapközetig bevágódtak. Mindenütt megtaláljuk a jellegzetes löszbabákat. Nagyon szépen látszik, hogy a löszlerakódás nem egyfolytában történt; a löszfalakba 20—30 cm vastag, különböző nagyságú darabokból álló lehordott mészkőréteg ékelődik. Gyüd felett

¹ *Prinz Gyula*: Magyarország földrajza, I. 1926. 100. old.

² *Prinz Gyula*: id. munk. IV. tábl. Magyarország orotektonikai térkép-vázlata.

2—3 ilyen mészkőréteget is találunk. Érdekes megfigyelni, hogy a teljesen síma, 20 foknál lejtősebb kőzetről az átázás következtében a lösz sok helyen lecsúszik s a kevésbé meredek helyeken, mint lörmelékhalom halmozódik fel.

Látszólag legkönnyebb a határt megvonni délen a Dráva vonalával. De itt a Dráva csak demografiai értelemben vett néprajzi határ a magyar és horvát népterület között és nem tájhatár, mert déli partján egy ugyanolyan mocsári tölgyesekkel borított árterület terül el, mint az Ormánság. Emberföldrajzi szempontból azonban mégis különbözik az Ormánságtól, mert itt sokkal ritkább a település. Miholjac és Cadjevica között csak két falut találunk, míg ugyanazon a vonalon a baranyai oldalon jelenleg is tízet. A határ tehát itt emberföldrajzi és nem fizikai földrajzi. Annál is inkább nem alkothatott itt a Dráva természetes határt, mert medrét állandóan változtatta. Pl. Adelin és Badjevo puszták, most a magyar oldalon vannak, a Dráva egyik nagy kanyarulatában elhelyezkedve, de régebben Szlavóniához tartoztak. A Dráva szlavóniai oldalán sokkal zártabb az erdőség is. A folyásiránnyal párhuzamosan Medincitől keletre nagy zárt erdőség húzódik. Feltűnő azonban, hogy a Dráva és az erdőség közé településöv iktatódik. Ugyanígy van az erdőöv és a Papuk hegység között is. Hasonló jelenséget látunk az Ormánságban. Ennek részletesebb tárgyalására a települési résznél még visszatérek. Hogy a Drávanak mennyire nem volt meg a választó szerepe, legjobban bizonyítja az, hogy a középkorban Baranya megye áterjedt egészen a szlavóniai hegyekig. Egyes családoknak egyformán volt birtoka a Drávától északra és délre.¹ Az ormánságiaknak egészen a világháborúig a legszorosabb kapcsolatuk volt a szlavóniaiakkal. Ezeket a kapcsolatokat alább részletesen tárgyalom.

Igen bizonytalanul lehet a keleti határt kijelölni. A drávaszabolcs—harkányi vonaltól keletre levő terület azonban már nem a Feketevíz és az Okor vízterületéhez tartozik. Löszfoltok jelentkeznek és az ártér is, miként Somogy felé, erősen összeszűkül. A tájat a harasztii Császárdomb 108 méteres magaslata uralja. A drávaszabolcs—harkányi vonaltól keletre, Beremend tájáig sem az Ormánságra jellemző nyugat-keleti vízfolyásokkal, sem a Siklós—Villányi hegységről lejövvő patakokkal nem találkozunk. Még délkelebre már jó a határ. Ott, ahol a dárdai terraszkikanyarodik a Drávához, szemben vele pedig az eszéki, erdődi terraszk, illetve a Papuk—Fruskagórát összekötő alacsony hátság szűkíti össze az árteret. Tulajdonképen Barcstól Eszékig tompa orsóalakú árkiszélesedést találunk: ez az Ormánság földrajzi értelemben. A kiszélesedés felső végén Barcs hídváros, az alsón ugyanez Eszék. Mindkettő ott, ahol a magasabb térszín ismét közel jut egymással szemben. Csak Barcsnál, a szlavóniai parton nehezebb észrevenni, ahogy a Bilo hegység északi lejtője ellaposodva kiér a Drávához. Ez az árvíz nem járta lejtő már nem az Ormánság tájegységéhez tartozik,

¹ Csánki Dezso: Magyarország történelmi földrajza, II. Budapest, 1894. 450—454. old.

jöllehet síkságszerűen lapos és sok lefutó patak szabdalja. A kis iskolai 1:2.500.000 mértékű hegy- és vízrajzi térképen nagyszerűen látszik a százméteres szintvonaltól körülkerített sötétebb zöld folt. Ez persze jó nagy terület, de földrajzilag egységes, egy táj. A tágabb, földrajzi értelemben vett Ormánságot az Alsószáva hasonló jellegű körülzárt árterétől, a Szerémségtől, a Papuk—Fruskagórát összekötő hátságnak csak egészen keskeny nyaka választja el. A meghatározás tehát: az Ormánság a Dráva alsószakasza árterületének hátságok, terraszok és hegylejtőktől körülzárt kiszélesedése, amely egy kapun, Eszéken, át csatlakozik az Alföldhöz, illetve a Duna árteréhez. Ugyanez a Szávánál a Szerémség Bród—Belgrád kapukkal. Mindenesetre érdekes, hogy mind a két folyó ártere az alsószakaszon kiszélesedik, de körül van zárva és éppen a torkolat előtt szűk kapu van, ahol fontos hídváros települések helyezkednek el.

Az így adódó keretben, amely keret sehol sem akar vonalhatár lenni, foglal helyet az Ormánság. A terület fizikai földrajzi jellegét a természetes növénytakaró és a víz adja meg, de tájjellegéhez az ezekre ható ember és a települések is hozzátartoznak.

Cholnoky morfológiai tényezőkre támaszkodva, az Alföld felszínéről írt tanulmányában az Alföld külön darabjának veszi az Ormánságot és a Dráva völgyét.¹ Megállapításával összhangban vannak az újabb tektonikai kutatások eredményei is. Maga az Ormánság peremi sülyvedéke az Alföldnek. A Siklós—Villányi hegylejtő közrefogó törésvonalak mentén, amelyek folytatása *Prinz*, *Benda* és mások kutatásai alapján nyugatra is kimutatható, a Pannónföldnek egy darabja lesüllyedt, azon azután a Dráva medre is helyet foglalt. Ez a sülyvedés magával rántotta a pannóniai rétegeket Belsősomogyban és az Ormánságban. Eddig a pontig az Ormánság és Belsősomogy származástaniilag megegyeznek egymással, de egészen más későbbi fejlődéstörténetük. Belsősomogyot ellepte a homok s az néhol majdnem a Dráva partjáig nyomul előre, míg az Ormánságot nem. *Cholnoky*, *Lóczy* tanulmányai alapján ennek azt az egyszerű magyarázatát adhatjuk, hogy a pannóniai rétegek nem egyforma ellenállásúak, sok helyen agyagos és márgás kifejlődésűek. Így lesz az Ormánságtól északra is, ahol a szél deflációs ereje sem volt olyan nagy, hogy a somogyhoz hasonló pusztító és építő munkát végezzon. Az előbb említett kelet-nyugati irányú törésrendszernek (I. *Prinz* orotektonikai térképén a Dráva fölött elhelyezkedő törésvonalat) tulajdonképpen ketté kellett vágni a pannóniai rétegeket. Az északi rész fennmaradt, a déli mélyebbre sülyvedt. Ezen az alapon felvethetjük azt a gondolatot, hogy az Ormánság nyugati szélének homokfoltjai és az Ormánság folytatásában lévő délsomogyi területek pannóniai homokja, a lesüllyedt pannóniai és levantei rétegekben van, és az északon lévő magasabb fekvésű pannóniai rétegekből a sülyvedés után később került oda. A mai Ormánság síkja pedig a somogyi homok alatt folytatódik. A megsüllyedt és homok-

¹ *Cholnoky Jenő*: Az Alföld felszíne, Földrajzi Közlemények, XXXVIII. 1910. 435. old.

kal be nem fedett ormánsági területen azután a folyók szabadon kalandozhattak s fiatal morfológiai formákat hoztak létre. Nyugatkeleti irányukat a Pannónföld Duna felé való lejtési viszonyainak köszönhetik.

Az Ormánság, mint táj önmagában nem egységes. Legszebbtől az, hogy a Feketevíz és a Dráva medre közé Sellyétől Hidvégig, Kísszentmártonig egy magasabb, homokos hát ékelődik. Ezt északon a Feketevíz, délen pedig a Dráva morotvái, gürüi mosták alá. Nagyon szépen látszik ez az alámosás Lúzsoktól északra. A környező vadvizes területekkel szemben ez áll fokozottabb mezőgazdasági művelés alatt. Településföldrajzi jelentőségére még visszatérek.

A mai Ormánság képét a víz, a növényi takaró és az ezekre ható ember szabja meg. A terület bonyolult vízhálózatára *Lipszky* térképe és a II. József császár-féle felvételi lapok élénk fényt vetnek. A XIII. századi oklevelek még az Almás patakról, amelyik most Okorágnál szakad a Feketevízbe, azt írják, hogy a Drávába ömlik. Csánnyal kapcsolatban említik a Cozia patakot, amelynek neve Zalátán, Kemsén a dülőnevek között (*Kozza* 'kiszáradt berek', *kozzai* rét és szátóföld) máig fennmaradt (I. *Pesty*: Helynévgyűjt. Orsz. Széchenyi Könyvtár, Fol. Hung. 1114.). Sámodnál az Okur egyik ága a Fuk vize, ugyanitt a Maláka patakot, a Gyümölcsényes patakot, a Myler folyót, Vaiszlónál a Sebesmalákát említik.¹

Az Ormánság középkori vízhálózata igen komoly akadálya volt a közlekedésnek. A ma egészen jelentéktelen Okornál külön révhely, az ú. n. *Byrew* volt.² Kiscsányban a *Diósrévet* még a mai helynevek is őrzik, ott ahol ma nyoma sincs a víznek. *Eger réve*, *Hajó rév* dűlők vannak Hidvég határában.

Ha jellemezni akarnám az Ormánságot, elég ha annyit mondom, hogy *parktáj*. Az Ormánság parkjellegű a régi lápvilág maradvány tölgyesei és csererdői mutatják. Alig beszélhetünk itt már nagykiterjedésű erdőkről, a legtöbbször csak facsoportokat, ligeteket találunk, közöttük vizenyős rétek, irtással keletkezett szántóföldek s itt-ott, főleg a homokos talajon, nemesítetlen ú. n. *noha* bortermő szőlőterületek váltogatják egymást.

A mocsári tölgyesek maradványai legszebben a Vaiszló—Vejtí közötti út jobb oldalán és a Dráva mentén láthatók. Ezeket az erdőket az ormánsági őstáj maradványterületeinek tekinthetjük, a régi természetes növénytakaró emlékének. De csak részben! Érdekes megfigyelni, hogy az aljnövényzet már nem a mocsári flóra elemeiből tevődik össze. A mocsári tölgyek aljában pázsítfélék, perjék virulnak. Ennek az az oka, hogy a mocsári aljnövényzet fejlődéséhez szükség volt a Dráva, a Feketevíz kiöntéseire, de a lecsapolások, szabályozások miatt ez már nem történhetik meg. Így az eredeti aljnövényzet pusztulásnak indult: a *Butomus*, *Alisma* félék visszaszorultak közvetlen a Dráva partjára.

¹ *Ortvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a XIII. sz. végéig, Budapest, 1882. I. 78., 217., 322., 542., II. 72., 206., 451. old.

² *Ortvay Tivadar*: id. munk. I. 170. old.

A helynevek alapján megállapítható, hogy a kőrös, cser és égerfa erdők sokkal nagyobb területet borítottak be. Inkább ezeket irtották ki, mint a tölgyerdőket. A tölgyeket végső esetben, utoljára irtották ki, mert ezekre a sertésmakkoltatás miatt nagy szükség volt. A tölgyek irtásához csak a makkoltatás megszűntével, a mult század végén fogtak. Feltűnő, hogy a Siklós és Sellye közötti út mentén sokkal ritkább, szinte erdőtlen öv húzódik. Valószínű, hogy itt jobban irtották az erdőt a közbiztonság megóvása és a könnyebb faelszállítás lehetősége miatt. Hasonló erdőtlen útmenti sávot figyelt meg Belsősomogyban és a Zselicsebben *Kogutowicz K.* is (Dunántúl és Kisalföld, I. 220. old.).

Az erdőkkel kapcsolatban emlékezzünk meg arról, hogy az Ormánságban faszénégetéssel is foglalkoztak. A szénégetés helyét a *Szénégető* nevű dűlők őrzik Iványi, Páprád, Vaiszló, Hernádfa határában. Foglalkoztak hamuzsír készítéssel is. Az ormánsági növénytakaró megváltozásának oka az állattenyésztő életmódról a földművelő életmódra való áttérés lehetett. Ez lényeges változást okozott a tájban és annak egész arculatát megváltoztatta. Egészen a XVIII. sz. végéig a legtöbb községben a földművelésnek területileg is számbajöhető nyoma nem volt. Az adorjásiak az 1690-es években csak egy hold földet műveltek.¹ A lakosok főfoglalkozása a halászat és az állattenyésztés. Halászatukra a dűlőnevek is utalnak: *Kisharcsás, Nagyharcsás* (Sámod), *Halászóhely* (Kiscsány), *Csikász völgy* (Oszró), *Nagyveiszek alja* (Zaláta), *Halastó* (Terehegy), *Hartsás* (Adorjás), *Csikostó* (Gordisa). Az állattenyésztő kultúrának erősen balkáni jellege volt a multban. Ezt főleg a tájfajták mutatják. Az apró boszniai marhát és lovat tenyésztették. Ma a lótenyésztés igen fejlett, erős fellendülése újból visszahat a tájra, amennyiben igen sok a zabbal bevetett terület.

Az ormánságiak állandó kapcsolatban éltek a szlavóniaiakkal. Életerük szinte áterjedt a drávántúli területre. Emberföldrajzi szempontból nagyon tanulságos részletesen megvizsgálni, hogy hová és miért mentek az ormánságiak Szlavóniába. (Az idevonatkozó adatokat Kákics, Monosokor, Kemse, Piskó, Tésenfa, Drávapalkonya, Szaporca községekből gyűjtöttem.)

Elsősorban a sertésmakkoltatást említhetjük. Már 1480-ban, Eszéktől nyugatra, a Dráva mentén említenek egy Disznórév nevű helységet,² ami amellét bizonyít, hogy a Drávától északra lakók itt keltek át állataikkal. Az Ormánságban a makkoltatást a földesúr ügylátszik nem minden esetben engedte meg. Erre utal Kemse községnek 1838-ban a pécsi káptalannal kötött szerződése, amelyben azt olvassuk, hogy a zehi Nagyerdő és Gáj legelőket csak lovak és marhák használhatják.³ — A szlavóniai makkoltatáshoz több *pógár* összeállt és közösen béreltek erdőt Szlavóniában. Egy-egy disznó

¹ *Révay Sándor*: id. munk. IX. 1908. 174. old.

² *Csánki Dezső*: id. munk. II. 304. old.

³ A szerződés a kemsei községi iratok között található. Jelenleg Pósa Márton bírónál.

után 3—4 forint bért fizettek. A kondához közös kanászt fogadtak, de lehetőleg egy gazda is mindig az állatokkal volt. Olyan esetről is tudnak, hogy a gazdák maguk őrizték állataikat. Makkoltatni már Nagyasszony nap (aug. 15.) után elmentek s karácsonyig, újévig „kemény húsrá” hízott a disznó. A jószágot a révfallui, vejti, moslovinaí réven hajtották át a Dráván. Az ormánságiaknak a következő szlavóniai sertés makkoltató helyeit sikerült feljegyeznem: ¹

Obradovci (*Abroadóci erdő*, Vm.), Bazie dolnja (*Bazgya*, Vm.), Bukovica (*Bukovci*, Slatinától dk.-re fekvő három kis adóközség, Vm.), *Belkóvác* (nem tudom biztosan melyik szlavóniai helynek felel meg), Benicanci (*Benesánci erdő*, Miholjac dl.-től délre, Vm.), Crnac (*Cernác, Cernóc*, Moslovinatól délre, Vm.), Dobravic (*Dobrovics*, Vm.), Duzluk (*Dúzlok*, Orahovicatól délre, Vm.), Grabic (*Grabics*, Medincitől ny.-ra, Vm.), Jelas (*Jelasz*, puszta és nagy erdőség Moslavinától délre), Kapelna (*Kápelnai erdő*, Viljevatól délre, Vm.), Klisa (*Klisza* Pivnicától délre a Papuk hegységben, Vm.), Koska (*Koska*, Vm.), Kutovi (*Kutova*, Orahovicatól északra, Vm.), Kucanci (*Kutyánci erdő*, Vm.), Kuzma, Vocintól ny.-ra a Papuk hegységben), Miholjac dolnji (*Miholjác* vagy *Miholác*, vagy *Mihóca*, Vm.), Moslavina (*Moszlovina, Moszlavina, Monoszló*, Vm.), Milinci (*Millérc*, Levanska városától ény.-ra, Vm.), Miklos (*Miklósi erdő*, Vm.), Nasice (*Nasica*, Vm.), Orahovica (*Oravica*, Vm.), *Peternice* (Czúnban gyűjtött adat, adatközlőm pontos helyét már nem tudta, valószínű, hogy a pozsegamegyei Pleternica), Petrovo polje (*Petropóla*, Carnac-tól délre, Vm.), Pistana dolnja (*Pistán*, Orahovicatól ny.-ra, Vm.), Rakitovica (*Rakitóc*, Miholjac dl.-től dk.-re, Vm.), Slatina (*Szlatina*, Vm.), Szabona (nem tudom biztosan melyik szlavóniai helynek felel meg), Cadjavica (*Szagyavica, Szagyóca*, Vm.), Virovitica (*Verőce, Verőce m.*), Viljevo (*Villó, Verőce m.*).

Az állatokkal 3—4 napos utat is megtettek. Cúnból a Száva mellé is hajtottak disznókat makkoltatni. A kákicsiak Szigetvár mellett Antalalun *bikkmakkon* is makkoltattak, utolsó makkoltatásuk 1896-ban volt. A drávapalkonyaiaknak Miholjac dl.-nál volt legelőjük. Itt legelt a *csikó-gula* (fiatal lovak). Csikókért, az alacsony *csiramarháért*, disznóért felkeresték a szlavóniai vásárokat, kisebb-nagyobb lakott telepeket:

Bare (*Bara*, Orahovica-tól é.-ra, Vm.), Csáktornya a Muraközben, *Denca* (nem tudom melyik szlavóniai helynek felel meg), Koprivnica (*Kapronca*, Belovár-Kőrös m.), Kutovi (*Kutova, Kutóvác*, Orahovicatól é.-ra, Vm.), Miholjac dolnji, Mikanovci stari (*Mikanovca*, Szerém m.), Mihaljevci (*Mihalovec*, Pozsega m.), Nasice, *Odgorács* (a népnyelvi alak nem tudom melyik szlavóniai helynek felel meg), Orahovica, Saroka (*Saróka*, Gaciste mellett, Vm.), Sid (*Sid*, Szerém m.), Cadjavica, Slatina, Suho polje (*Szuhópóla*, Vm.), *Szumtlák* (a népnyelvi alak nem tudom melyik szlavóniai helynek felel meg), Vinkovci (*Vinkovca*, Szerém m.), Verőce.

Elmentek jószágért Pozsega különböző falvaiba a Szávaig. Szaporcai adatok szerint disznókat Szerbiából hoztak. A kákicsiak a libát Sladojevci-n (*Szladóvác*, Vm.) vették. Ma csikókért Zala

¹ Az egyes szlavóniai községek után zárójelben az illető község, telep ormánsági népnyelvi alakját is közlöm. A községek hivatalos nevét az 1:75000 mértékű térkép és az 1907. évi Helységnévtár alapján állapítottam meg, ami azonban nem minden esetben sikerült. A népnyelvi alakot csak egyszer közlöm. Vm. = Verőce megye.

déli részébe (Muraszerdahely, Drávaegyháza, Szentmária, stb.) járnak. A csikókat felnevelik és vásárokon eladják.

Nyomatatni a szlavóniai uradalmakba és tehetősebb horvát gazdákhöz jártak. Elmentek már júliusban és csak november, december végén jöttek végleg haza. A nyomtató lovak takarmányt kaptak az uradalomtól s minden nyolcadik mérő gabona a nyomtatóké volt. A kákicsiak *tizedén* nyomtattak: minden tizedik *mérőt* kapták a nyomtatók. Ezenkívül mindennapra egy *oszmák* (kb. 20 liter) kenyérrészt kaptak búzában. Búzát, zabot, árpát nyomtattak. A nyomtatókkal az uradalom részéről a *pajta-gazda*, *pajta-bíró*, *szűrűmester* volt, aki „együtt lopott” velük. Szlavóniából vasárnapra hetenként, kéthetenként hazajártak.

A következő szlavóniai nyomtatási helyeket sikerült feljegyezni: Balinci (*Bálinci*, Vm.), Bazie dolnja, Bukovica, Budakovac (*Budakóc*, Vm.), Cacinci Vm., Crnac, Ceralije (*Cserelid*, Vm.), *Denca* (a népnyelvi alak nem tudom melyik szlavóniai helynek felel meg), Kapinci (*Kapinci*, Vm.), Krivaja puszta (*Krivaj*, Crnac-tól délre, Vm.), Kometnik (*Komitnyék*, Vocin-tól dk-re, Vm.), Klisa (*Lisza*, Vm.), Majkovac (*Majovác*, Vm.), Medinci (*Medinci*, Vm.), Meljani dolni (*Mélán*, Vm.), Naukovac (*Novekovác*, Vm.), Nasice, Noskovci (*Naszók*, Vm.), Pistana dolnja, Popovac (*Popovác*, Vocin-tól é-ra, Vm.), *Prizmica* (a népnyelvi alak nem tudom melyik szlavóniai helynek felel meg), Sekulinci (*Szekulinc*, Vm.), Senkovci (*Szenkovci*, *Szenkóc*, Medinci-től é-ra, Vm.), Slatina, *Un* (a népnyelvi alak nem tudom melyik szlavóniai helynek felel meg), Vaska (*Váska*, Vm.), Vocin (*Vucsin*, Vm.).

A szlavóniai uradalmak erdeiben télen részért fát vágta. Egyes uradalmak erdejében — Miklos-on, Martinci-n — szabadon, minden részfízetés nélkül irhattak. Volt olyan idő, amikor még márciusban is Szlavóniában dolgoztak.

A következő helyeken irtották az erdőt: Bazie dolnja, Benicanci (*Benesánc*, Vm.), Petrovo polje, Crnac, Dobrovic, Glozdje (*Glósgya*, Vm.), Gjurin lug (*Gyuriluk*, *Gyűrüluk*, Dobrovic-tól é-ra, Vm.), Kapelna, Martinci (*Mártinca*, *Martinc*, Moslovina-tól ny-ra, Vm.), Krajcine (*Krajcsinya*, Vm.), Milinci, Miklos, Noskovci, Nasice, Rakitovica, Razljevo (*Rázslova*, *Rázsova*, Vm.), Slatina, Cadjavica, Viljevo. — Lúzsoki, monosokori, kákicsi adatok szerint „bosnyák féle” emberek: *licsányok* jöttek (kákicsi adatok szerint Daláciából) az ormánsági uradalmak erdeibe irtani, dongát hasogtani.

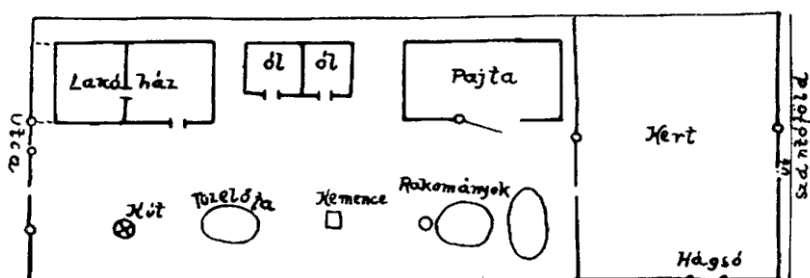
A kigerebenezett kender és len kócot (*rokka*) az asszonyok Szlavóniában adták és cserélték el. A horvátoktól hagymát, gesztenyét, almát, aszalt szilvát kaptak a kócért. A kóc mértékegysége az *oka* (kb. két font; — adatközlőim szerint) volt. Moslovina, Slatina, Cadjavica, Miholjac dl. volt a kóc eladásának, cserélésének főhelye. Híresek voltak a cadjavicai *rokkavásárok*, ahová még a Papuk hegységből is eljöttek a horvátok az ormánsági kócért. Magyar területre Szigetvár, Szentlőrinc, Szabadszentkirály községekbe vitték eladni a kócot. Cadjavican kerekas rokkát vettek a kákicsiak.

A szilvát Cadjavica, Smude (*Szmúda*, Vm.), Sekulinci, Senkovci, Kapelna, Moslavina, Bukovica községekben vették. Cserélték a szilvát *fehér borsóért* (bab) is. — Pálinkáért Pistana dolnja-ba,

almáért Pusina-ba, Vocin-ba jártak. Gesztenyét Orahovica-ba, Kutovi-ba, Duzluk-ba vettek és cseréltek.

Feljegyeztem olyan adatokat is, amelyek szerint a szlavóniai horvátok is átjöttek az Ormánságba. Cadjavica-ról, Slatina-ról, Kapelna-ról átjártak a horvát asszonyok és összevásárolták a kócot becserélték gesztenyéért, hagymáért, körtéért, szilváért, szalonnáért. A horvát utcai árusok a gyümölcssel végig kiabálták a községet: *ruska, jebuhó* (alma, körte; népnyelvi alak) s az ormánságiak tudták, hogy kóc kell nekik. A gyümölcsöt kocsin vagy fejen hordott kosarakban hozták. Szokásos volt az is, hogy elvitték a kócot s felébe megfonták, nagy ponyvát (*ponyóka*) hoztak érte. Ma — kákicsi adatok szerint — Sztára, Révfallu, Drávakeresztúr (Somogy m.) falvakból jönnek horvát asszonyok s elviszik a kócot megfontni. Újabban hirdi németekkel is fonatnak.

Monosokori adataim szerint az összefogott csíkot kocsi-ra

1. ábra. Udvaralaprajz. Oszró.

kott hordóban vitték eladni Gerde, Rugásd, Szabadszentkirály vidékére. A cúniak az ősszel szedett sulymot a *Hegyföld* falvaiban árulták. A hegyföldiek pedig ma is gyümölcsöt hoznak az Ormánságba árulni Egerszeg, Mogyorósd, Hegyszentmárton, Babarc-Szöllős vidékéről. — Nagyon jó faragók voltak a monosokoriak, akik kész kocsikkal eljártak a Bácskába is.

1935. nyarán Palkonya határában mohácskörnyéki pásztorokkal találkoztam, akik juhaikat bérelt uradalmi földön legeltették. Ugyanekkor a gyüdi hegyen magyarbolyi, mohácsi, majsi nyáj legelt.

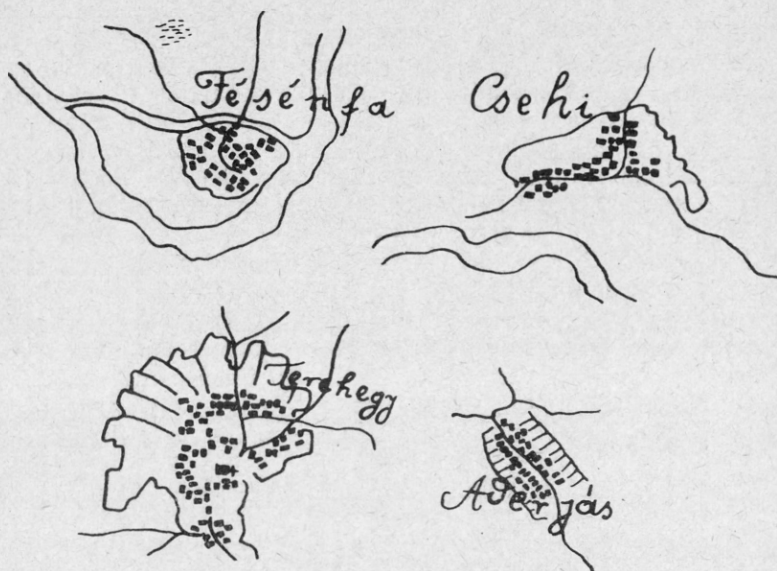
Ujabban a kémesiek, szaporcaiak, páprádiak a Siklósi hegyeknek Diósvizsló felett emelkedő részén vesznek szőlőföldet.

Ezen a helyen a települések történeti kialakulásával nem foglalkozom. Inkább azt kívánom kimutatni, hogy a települések mennyire és mennyiben tájalkotó elemek, s megkísérlem a települések alakrendszereti szempontból való tárgyalását is. Szeretnék genetikus szemléletet érvényesíteni, de nem időben, hanem térben. Ezért a települések eleméből: a házból indulok ki. A ház és az ezzel kapcsolatos telek a települések magva. Ezt a magot lépés-

ről lépésre vizsgálva kísérlem megrajzolni a települések térbeli formáját és elhelyezkedését.

A felesleges ismétlések elkerülése végett a házra vonatkozó részt itt nem tárgyalom, hanem utalok eddig megjelent s idézett dolgozataimra.¹

Az *udvar*. A beltelek, amelynek az Ormánságban *örökség, ülés, láz* a neve, két részből áll: az *udvarból* és a *kertből*. Az udvarnak Drávapalkonyán *pitvar* a neve. Aprólékos leírását mellőzöm, utalok az alaprajzra (1. ábra), inkább a régi állapotot igyekszem vázolni. A hosszan elnyúló szalagtelkek mai berendezésétől eltérően a múltban lényegesen más viszonyok voltak. Egy-egy

2. ábra. Településformák a XVIII. század végén.

telken több ház helyezkedett el, azokat az egy családhoz tartozók lakták. Az öregek emlékezete szerint legtovább megvolt ez az állapot Sósvertikén. Két házas telket találunk Kemsén, de a tulajdonosok ma már nem rokonok. Ezeket a jelenségeket házközösség nyomainak, elfejlődött változatának lehet tartani. Ennek előzményei is szépen rekonstruálhatók: úgy látszik a több házas telkek még a XIX. sz. elején általánosak voltak, mert *Höblingnek* is feltűnnek. Szerinte „a helységekben a különben is keskeny és szűk telkeken két, három, sőt négy különvált gazda is külön, de egymáshoz közel

¹ L. még Die Wirkung des oberdeutschen Kachelofens und der Kachelofenstube auf die Entwicklung des ung. Hauses im südlichen Transdanubien c. tanulmányomat. Neue Heimatblätter, Jhg. I. 1936. 153—159. — *Bátky Zs.*: Az ormánsági lakóház kialakulásának kérdéséhez, Ethnographia, XLVII. 1936. 262—268. old.

épült faoldalú, szalmafedelő, kéménynélküli házban lakik”.¹ Ennek az állapotnak az előzője az, amikor a ház mellé csak külön hálókamarákat építettek a fiatalabb házások részére, míg az öregek a régi házban maradtak. A hálókamara volt a fiatalok szállása. Elhagyott, gabona stb. raktározásra használt hálókamarákat még az Ormánság több falujában láthatunk, de elsősorban Vejtiben, Zalátán.

A beltelekre vonatkozó fenti *láz* elnevezést a *Szinnyei*-féle Magyar tájszótárból idézem. A *láz* gyakran előfordul a dúlőnevek között is. Pl. Vidák *láz* (Adorjás), Puszta *láz* (Besence), *Láz* (Drávacsepel), *Láz alja* (Drávacsehi, *Pesty* közlöje szerint „így hívják e vidéken a falu környékét”), Nagy *láz* (Gilvánfa), *Lázka* (Iványi), Puszta *láz* (Piskó), *Láz* (Kémes), stb.

A telkeken a házak minden rendszer nélkül álltak. A szabálytalan elhelyezkedést láthatjuk a II. József császár-féle felvételi lapokon is. Épültek házak az udvar hátulsó részébe, sőt a kertekbe is. Ezek csak olyan „gili-guli célák” voltak. Ilyen házat ma már csak egyet találtam Hiricsen. Hiricsen annyira széjjel épültek a házak, hogy azokat az öregek emlékezete szerint hatósági úton kellett „összeszuppoltatni”. A pajtát és istállót előre építették a telek kijáratára felé. Ha az istálló (*ól*) az udvar hátsó részébe épült, a ház konyhája volt az utca felé, a szoba hátrább épült. Ilyen elrendezéssel találkozunk a szlavóniai magyarságnál is.² Szaporcai adatok szerint a ház előtt volt régen az akol s itt tartották a jószágot. A lakóháznak és az istállónak, ólnak ez az egymáshoz való viszonya tipikusan állattenyésztő életmódot folytató lakosokra utal.

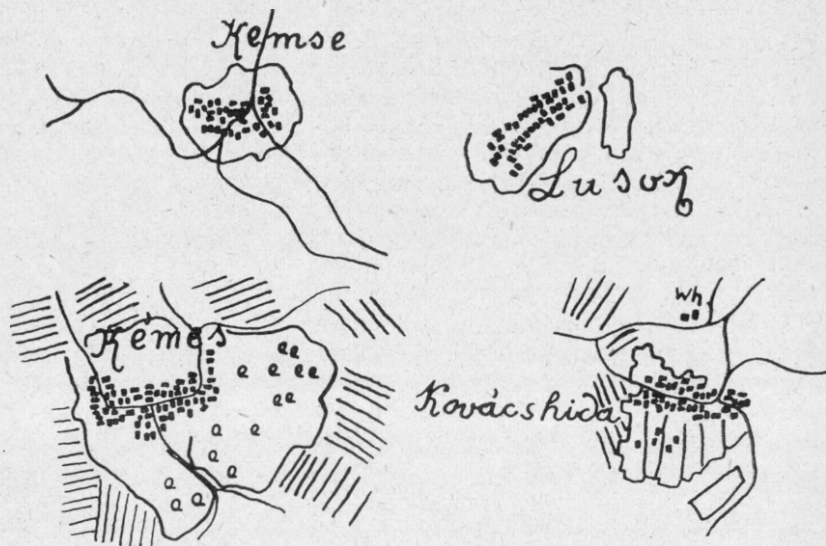
A lakóházak kertekkel való övezése feltűnik a XVIII. század végén is, amikor egyes esetekben a kerteknek szalagtelkekre való felosztását is láthatjuk. Kialakult telekrendszer azonban még ebben az időben nincs (2., 3. ábra). Lúzsok és Kovácshida településénél a község mellett külön bekerített kertrészletet láthatunk (3. ábra). Feltűnő a nagy kert Kémes körül (3. ábra).

A kertet és udvart kapuval ellátott kerítés választja el. Ma már ilyen két részre osztott beltelket keveset találunk. A beltelkek sövénykerítéssel, ú. n. *megyével* vannak egymástól elválasztva, de ezeken igen sokszor kis átjárókat, ú. n. *hágsókat* hagynak. Szépen láthatók ezek Kemsén, Sósvertikén. Ezeken a hágsókon sokszor át lehet menni a telkek egész során (4. ábra). A múltban sokkal jobban ki voltak fejlődve. A kerteket egymástól elválasztó kerítések idősebb adatközlőim szerint 50—60 évvel ezelőtt még több helyen hiányoztak. Sövénykerítés övezi a telkek végét is, ahol szintén kijáró kapukat találunk. A kert leginkább szilvafákkal van teleültetve, de ma már ezeket egyáltalán nem gondozzák. A múlt században még jelentős szilvatermelésük ma már teljesen lehanyatlott. A takarmány,

¹ *Hötbling Miksa*: Baranya vármegyének orvosi helyirata, Pécs, 1845. 81. old.

² *Garay Akos*: Szlavóniai régi magyar faluk, Magyar Nemz. Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, XII. 1911. 228. old.

a learatott gabona eltartására szolgáló pajták a telken keresztbe vagy párhuzamosan a lakóházzal az udvarba épültek (5. ábra). De ezeknek a száma is alaposan megfogyatkozott. Az ormánsági falvakban legszebben láthatók még Zalátán. A kerteken keresztül — a fentebb említett hágsókon át — és a kertek alatt mindenütt taposott gyalogutak vezetnek. Ezek szinte körülövezik a falukat s elágazások vezetnek belőle a mezőre. (Az ormánsági embernek minden művelt terület *mező*.) Érdekes megfigyelni, hogy a falusiak inkább ezeken az utakon járnak. Szabadon közlekedhet ez úton az idegen is. Igen sűrű gyalogút hálózatot láthatunk Zaláta keleti ré-

3. ábra. Telcpiülésformák a XVIII. század végén. Kovácskida és Kémes körül a vonalozott terület szántóföld.

szén, a horvát Sztárán. — Drávapalkonyán a község déli házsoránál az udvar mögött húzódó kerteket *avét utcának* is mondják.

Bizonyos adatok arra utalnak, hogy a pajták és istállók eredetileg kint a határban álltak. Két piskói adatközlőm tud arról, hogy a mai *Szállás* nevű dűlő nevét onnan vette, hogy ott voltak a pajták, „az udvaron nem volt istálló, meg pajta, az udvarban kis házak voltak az udvar kellő közepén, a második fokon jöttek be az ólak az örökségbe”. (Túri D., 90. é.) A 75 éves Farkas Pál tudja, hogy „a jószág kint volt a tanyán... 2—3 embernek volt egy gulása”. A József császár-féle térképeken Lúszok és Piskó között még láthatjuk a szállások nyomát. Nagycsány dűlőnevei között van *Dúczi*ka szállása. A helyen *Pesty* közlője szerint a Dúczika család szállása volt. Rónádfa határában van *Szállások* dűlő. A falun kívül álló állattartó helyekre utal *Borgyus kert* (Iványi), *Csikós kert* (Drávaszabolcs) dűlő, a mezőgazdasági munka helyére *Szürühely* (Kiscsány), *Szürűskert* (Nagycsány) elnevezés.

Ez a kettős településforma a Dunántúl nagyobb területén megtalálható. A somogyi Nemespátrón a lakótelkektől külön álló állat- és terménytartásra szolgáló istállópajtákát találunk. Ezeket a XVIII. sz.-ban a falu szélétől még 100—700 m távolságra voltak, sőt még távolabb is. Gyakran a közös kertben több pajta állott.¹ A Zselicégben kint az irtás földéken építették a pajtákát. Ezekbe hordták a learatott gabonát s ott is nyomtatták el. „Ma már ezek az épületek innen eltűntek, illetőleg beköltöztek a faluba a beltelekre.” Ilyen rendszer volt a baranyai Püspökbogádon is.² 1934. nyarán a Zengő alatt Zengővárkony faluban a telkek elvégződésétől 100—400 m-re, a hegyoldalban még láttam ilyen különálló pajtákát. A falutól távol álló gabonáspajtákra és istállókra Somogyból több adatot közöl *Kogutowicz* is.³

Az Ormánságnak, Zselicnek és Somogynak ez a sajátos településformája kétségkívül közös településföldrajzi jelleget mutat. Sajnos, ma még a Dunántúl változatos településarculatát alig ismerjük, s így ebből messzebbmenő következtetéseket levonni igen kockázatos lenne. Megjegyezzük itt, hogy ez a településforma: az udvartól távolálló pajta, egyik fontos ismertetőjele a szláv településeknek is, fő elterjedési területe a tótoknál van.⁴

Feltűnő, hogy ez az aránylag sűrű falutelepüléssel fedett táj a XVI. sz. előtt még jobban tele volt apró falvakkal. Sajnos, a XVI—XVII. századi településeknek csak a helyét tudjuk kijelölni, a falvak alakjáról még hozzávetőleges képet sem tudunk rajzolni.⁵

A falvak elhelyezkedésében három övet különböztethetünk meg. Közvetlen a Dráva mentén a lápi életet legtovább élő, a külvilágtól legjobban elzárt községek sorakoznak. A Dráva nagy kanyarulatai között, részben azoktól északra a víztől hordott törmelékre vagy a kanyarulatok magasabb partjaira épültek, lehetőleg minél jobban kihasználva a térszín előnyeit. Ilyen Cún, Hirics, Vejti, Piskó, Kemse,

¹ *Seemayer Vilmos*: Pajtáskertek Nemespátrón, Magy. Nemz. Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, XXVI. 1934. 70., 75. old.

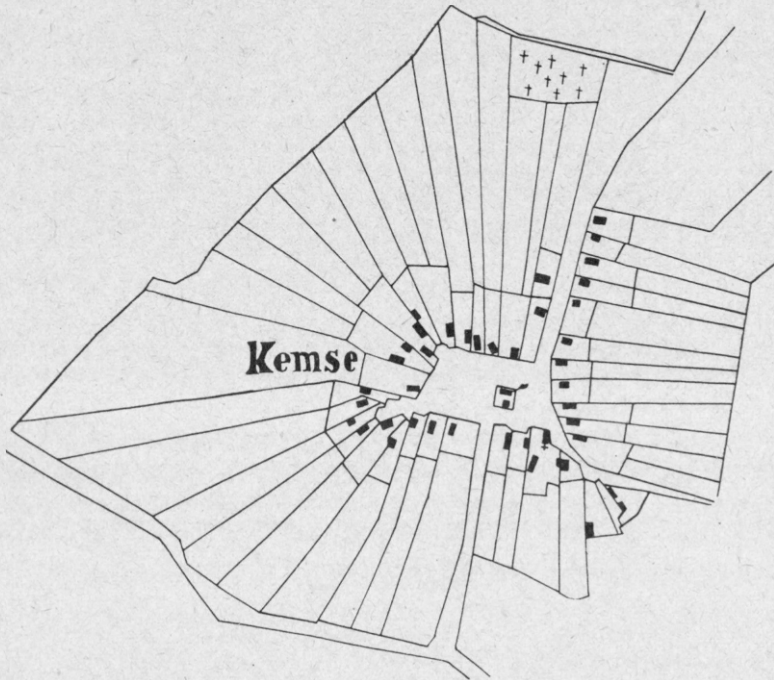
² *Ébner Sándor*: A mezei gabonás és szénáspajta újabkori bevándorlása a faluba a Zselicégben. U. o. XXI. 1929. 10. old.

³ *Kogutowicz Károly*: Dunántúl és Kisalföld, I. Szeged, 1930. 270. old., XXXII. tábl.

⁴ *B. Schier*: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa, Reichenberg, 1932. 329. old. — Magyarországi tót adatokra I. *Korpás Emil*: Adatok a nógrádmegyei tótság népi építkezéséhez, Néprajzi Múzeum Értesítője, XXVII. 1935. 117. old.

⁵ A középkori elpusztult falvak térképét *Kogutowicz K.* készítette el (Dunántúl és Kisalföld, II. Szeged, 1936. 25. old.). *Kiss Géza* legutóbbi munkájában (Ormánság, Budapest, 1937. 342. old.) rám hivatkozva 107-re teszi azoknak a községeknek a számát, amelyeknek nyomuk van a középkori oklevelekben. *Kiss Gézának* ez a hivatkozása egy kéziratoss térképemre vonatkozik, amelyen az elpusztult és meglévő községeket tüntettem fel. Az elpusztult községek megállapításakor tekintetbe vettem a dűlőneveket. A térképért azért nem közlöm, mert lényegileg ugyanerre az eredményre jutott *Kogutowicz* is. Kár azonban, hogy térképén az elpusztult községek neveit nem tünteti fel.

Zaláta, Révfallu, Sztára, Sósvertike, Lúzsok. A másik övezet a siklós—sellyei út mentén húzódik. (Kovácsbuda, Szerdahely, Kémes, Hidvég, Vaiszló, Kiscsány, stb.) Az út hatása következtében ezeknek a községeknek az alakja a legrendezettebb. A drávamenti övezet falvai Cúntól kezdve már csak a Drávával párhuzamosan futó Feketevíz északi partjára települtek (Szaporca, Tésenfa, Csehi, Palkonya). A Feketevíz és a Dráva között csak puszták vannak. A harmadik övezet a siklós—sellyei úttól északra fekvő falusor (Kákics, Besence, Páprád, Kórós, Sámod, Adorjás, stb.), amelynek falvai a környezet szempontjából hasonlítanak az első övezet falvaihoz, de a

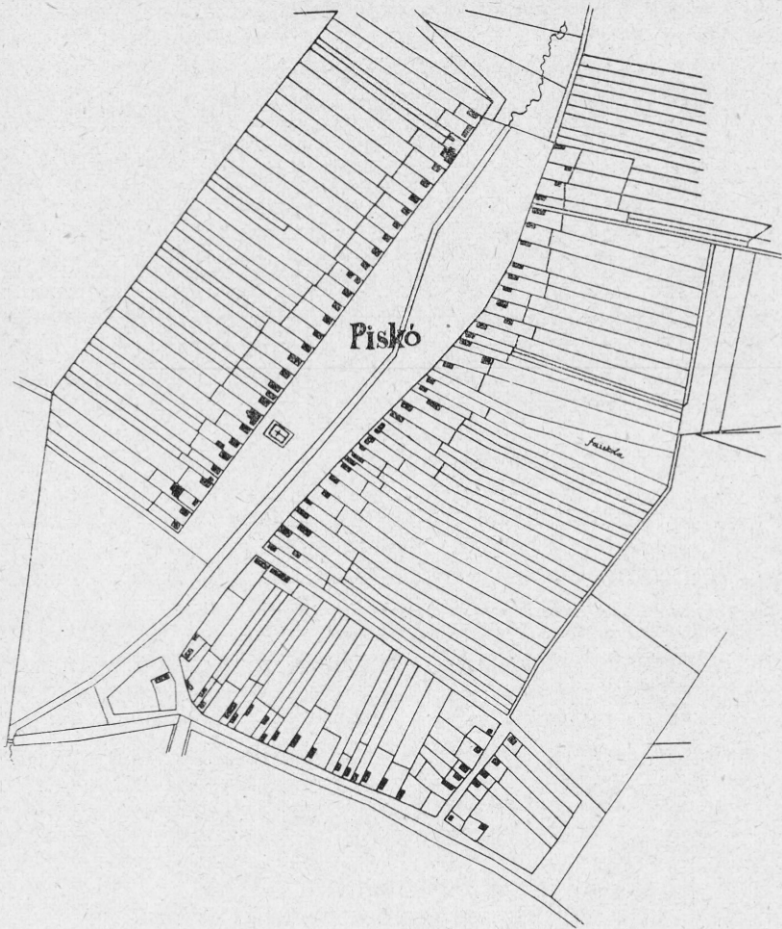
10. ábra. Kemse településformája.

Siklói hegyek alatt fekvő Márfa, Viszló és Terehegy nem szenvedtek annyit az árvízről.

Vizsgáljuk közelebbről az egyes övezetek falvait.

A vizes területbe való elzártságot legjobban mutatja Tésenfa. A II. József császár-féle térképen még teljesen víz övezi (2. ábra). A Feketevíz egy szigetén helyezkedik el. A mai egy utcás nyílt alaprajzával szemben teljesen szabálytalan település. A víz miatt út a tőle keletre fekvő községekkel egyáltalán nem kapcsolja össze. Maga a falu „Berénfa községből népesített, mely a Dráva miatt viszontagságoknak volt kitéve s emiatt a magasabb helyen lévő Tésenfát alakították”, — írja *Pesty* kéziratos helynévgyűjtésének közlője.

A falu lakosai úglátszik mégegyszer változtatták helyüket, mert a mai falutól délre *Ófaluhely* nevű dűlőt találjuk, emellett a dűlőnevek között megvan, a már XV. sz.-ban fennállott *Berenfa* is.¹ A fenti térképen a községnek szántóföldje még alig van. Ugyanilyen helyzetben volt a szomszédos Szaporca is, „hajdan a Dráva vize partján feküdt, onnan a mai magasabb helyre telepített, a régi hely

11. ábra. Piskó településformája.

neve Lanka”. Lanka, mint puszta ma is lakott hely. Feltűnő, amint már mondtuk, hogy a Feketevíz palkonyai torkolatától egészen Cúnig egyetlen falut sem találunk a Feketevíz és a Dráva között. A falvak mind a Feketevíz északi partjához tapadva helyezkednek el. A Dráva és a Feketevíz közé egyetlen út sem vezet, itt teljesen

¹ Csánki D.: id. munk. II. 485.

elhagyott erdős, lápos terület volt a XVIII. sz. végén. Még jobban a víz közé szorultak az első fejezetben említett homokos hát és a Dráva közé települt községek. Ilyen Hirics, Vejti, Piskó, Lúzsok, Kemse, Zaláta és Sósvertike. Itt sajátságos, egészen egyedülálló településformát találunk, amelyet legjobban Kemse, Zaláta, Sósvertike és részben Lúzsok, Vejti őrzött meg. Kemse településformájának vizsgálatakor az első pillanatra a Rundlingek szögletessé torzult alakja jut eszünkbe. A házak és telkek nagy gyepes térséget vesznek körül, a téren csak a korcsma és néhány újabban ültetett fa áll. A térséget körülzáró telkek sugarasan ágaznak szét. Ez a beépítetlen gyepes terület legelő volt (6., 10. ábra). A falu idős emberei szerint még a mult század végén is kiverték este erre a legelőre a lovakat, reggel pedig befogták. Egész éjszaka így legelt kint a jószág. Hogy ki ne bitangoljanak a faluból, a kivezető utakat kapukkal zárták le. A kapuk a szomszédos, hasonló településformájú Piskón ma is megvannak. Kemsén a mezőről hazaeresztett jószágot mielőtt bekötnék az istállóba vagy behajtanák az ólba, egy ideig ma is ezen a gyepen hagyják legelni. Ugyanígy van reggel, a kihajtás előtt is. Piskón, Zalátán (8. ábra), Sósvertikén napközben az üres térségen még most is szabadon legelnek a lovak. Ezen a téren jártatják a csikókat. A legeltetés mellett az üres térségnek a falu társadalmi, közösségi életében is jelentékeny szerepe volt. Itt jött össze a falu fiatalsága és különböző népi játékokat játszott. A tér jelentőségét legjobban bizonyítja, hogy a falu dűlőnevei között külön neve van: Zalátán *Gát*, Sósvertikén *Egőr*. Ennek a településformának érdekes párhuzama van a középboszniai földművelő mohamedán falvakban. Itt is üres, gyepes terület van a falu közepén, az ú. n. *trzan*. Amikor még hiányzott a korcsma és a kávéház, a *trzan* volt a falusiak gyülekező helye. Itt intézték a falu ügyeit. A *trzanon* a fiatalság különböző testi gyakorlatokat végez, a keresztyén lányok a kolót táncolják. Mecset, kút vagy forrás is van a *trzanon*.¹

Kemsén korcsma áll az üres térségen, Piskón pedig a templom (6., 7., 10., 11. ábra). A *trzan*hoz hasonló üres térséget, hasonló rendeltetéssel és szereppel találunk a Timok völgyében, Crna Gora, Skoplje környékén is, ahol *sredseto* a nevük. Ez jellemzi a macsói bántság falvait is, amelyek még a XIX. század elején hosszan elnyúló, szétszórt falvak voltak.² — Magyarországon a Marcalvölgy orsósan kiszélesedő falvairól (Adorjánháza, Egeralja) tudom, hogy a házaktól körülvelt téren tartják, legeltetik a jószágot.³

Kemse és a fentebb említett többi falu településformája között semmiféle lényeges különbség nincs. A telkek hosszan elnyúló gye-

¹ *Skaric Vladimír*: Trzan. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, XL. Sarajevo, 1928. 128—133. old.

² *Cvijic Jovan*: La Peninsule Balkanique, Paris, 1918. 218., 221. old. Lásd a Macva, Timok településtípusok tárgyalását.

³ *Szakál Sándor*: Adatok a Marcalvölgy településföldrajzához (Geographia Pannonica XI.), Pécs, 1934. 18—19. old.

pet vesznek körül. Vejtinél csak a falu keleti része mutat ilyen formát, a nyugati része egészen zárt, utcaszerű. (L. Vejti és Zaláta mellékelt térképét, 12., 13. ábra.)

Már most az a kérdés, hogy ez a faluforma az Ormánságban miképpén alakult ki?

A XVIII. század végén Kemse sajátos településformája még nem volt meg. Az 1784-ben készült térképen a házak elrendezése nagyon kusza (3. ábr.), noha az alaprajz zárt jellege, akkor, ha a kertek elvégződését nézzük, már itt is feltűnik. Feltűnhet az is, hogy a községet metsző két út között a házak tömege meglazul. Szerintünk a település mai formájának kialakulása csakis a XVIII. század

12. ábra. Vejti településformája.

után jöhetett létre és az a vízrajzi viszonyokkal van összefüggésben. A település fejlődésével a házak zárt, utcaszerű sora nem alakulhatott ki a vadvízes, malákás, gürüs helyek miatt. A gypes térséget, amely az öregek szerint is vízállásos hely volt, a mai formának megfelelően kellett körülvenni a házaknak. Amikor azután a vizes tér kiszáradt, üres terület maradt a falu közepén és az nagyon alkalmas lett arra, hogy az otthon maradt, mindig kéz alatt lévő jószágot reá kiverjék s ezáltal kifutót, még éjjel is használható közeli legelőterületet biztosítsanak az állatok részére. De egyúttal arra is kellett ügyelniük, hogy a jószág a község alatt lévő mezőre, az osztatlan úrbéres és káptalani földekre ki ne bitangoljon. Az őrzés kérdését úgy oldták meg, hogy a kivezető utakat, közöket kapukkal látták el. Ezek a kapuk a szomszédos Piskón ma is használatban vannak (9. ábra). Itt a mezőőrök és a kapuhoz legközelebb lakó polgár kötelessége

ezekre vigyázni.¹ Bizonyos azonban, hogy ennek a mezőkapus településformának távolabbi történeti és földrajzi gyökerei is vannak. Legalább is erre utal a mezőkapuk nagy földrajzi elterjedése, amely eddigi tudásunk szerint az Alföldet szegélyező peremvidékre szorítkozik. Megvan a Fehér- és Fekete-Körös völgyében,² a Felsőtisza-háton,³ Északborsodban.⁴ Györffy a gyepűkapukkal hozza összefüggésbe.⁵ Az Ormánságban Kákicsón és Marócsán is megvoltak. Falukaput láttam a Mecsekben lévő Hetvehely községben.

Hogy ennek a településformának a kialakulásában a vízrajzi viszonyok döntően közrejátszottak, arra nagyon szépen következtethetünk Vejti településformájából (12. ábr.), a község keleti részének utcája a vizes térszín miatt egészen kitágul. A forma kialakulását szépen mutatja Lúzsok településformája is (14. ábra), a vizes térséget a község déli részén fokozatosan kezdik körülépíteni. Zalátán, Sósvertikén, Piskón a régi vízrajzi állapotok emlékét őrzi a községeken keresztül folyó keskeny ér. Hogy Kemsén sugarasan terjeszkednek a telkek, míg Zalátán, Piskón nem, ezt természetesen az határozza meg, hogy milyen alakja volt annak a törmelék és homok porongnak, amelyen a házak elhelyezkednek. Az ilyen zárt, a kijáró utaknál kapukkal ellátott község nem tud terjeszkedni, mert a terjeszkedés a zártság felbomlásával járna. A további építkezés tehát úgy oldódik meg, mint Zalátán (13. ábra), ahol az üresen maradt térséget kezdik beépíteni vagy a faluból kivezető út mellé építkeznek, mint Piskón és Kemsén, de ezek már nem szerves részei ennek a vízrajzi viszonyokkal és az állattenyésztéssel kapcsolatos településformának. A piskói templom és a kemsei korcsma pedig azért került az üres térségre, mert ezeknek minden körülmények között központi helyet kellett biztosítani, de a zárt, beépített teleksorba már nem voltak beiktathatók s így az üres térségre kerültek.

A második övezet: a siklós—sellyei út mentén húzódó falusor a legrendezettebb formájú. Oszró, Kiscsány, Hidvég, Kémes falvak már teljesen az úthoz igazodtak s a telkek egymás közötti viszonyán kívül lényeges településföldrajzi sajátosságot nem mutatnak. A Hidvég és Sellye közötti falvak a Feketevíz kiöntése elől a fentebb említett homokhát északi peremére települnek. Északra ott van előttük a Feketevíz árterülete s ezért még a XVIII. század végén ebben az irányban szántóföldjük nincs. A községek mind dél felé, a homokháton vesznek birtokukba földművelésre alkalmas területet. Ezeket a falvakat és az előbb ismertetett településövezetet a fenti homok-

¹ Madarassy László: A „pusztakapu” az Ormánságon, Magy. Nemz. Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, XXV. 1933. 64. old.

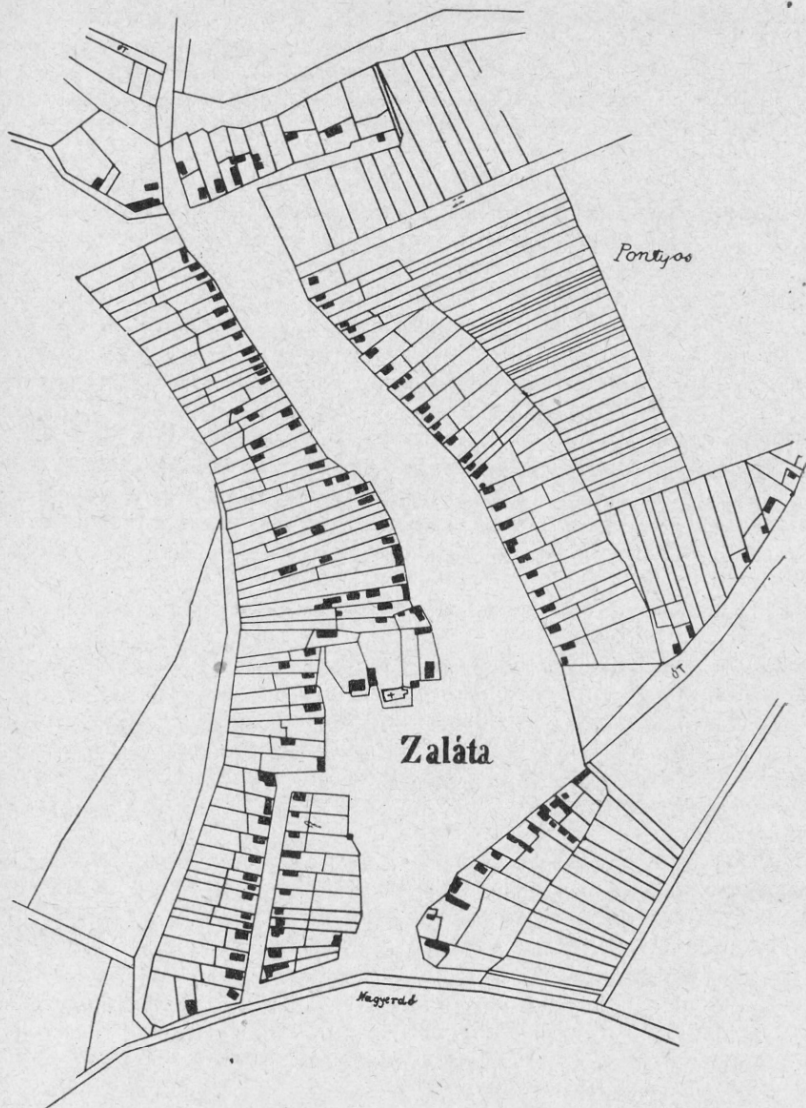
² Györffy István: A Feketekörös-völgyi magyarság, Földrajzi Közlemények, XLI. 1913. 548—555. old.

³ Uszky Mihály: Tiszaháti népelet Bereg megyében, Magyar föld és népei eredeti képekben, V. 7—8. old.

⁴ Gunda Béla: Tárnyi néprajzi adatok Északborsodból, Magy. Nemz. Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, XXVI. 1934. 1. old.

⁵ Györffy István: id. munk. 559. old.

háton kívül egy erdösebb folt választja el egymástól. Az erdő Sós-vertikétől északra Hiricsig, Kísszentmártonig húzódik. Az irtástól ugyan erősen szaggatott, de a XVIII. század végén még erősen

13. ábra. Zaláta településformája.

zárt volt. A helynevek tanúsága alapján erősen átterjedt a homokos hátra is, itt azonban, mivel vízmentes hely volt, előbb fogtak irtásához. Ebben az övben fekszik az Ormánság két kereskedő-iparos jellegű faluja: Selye és Vaiszló. Mindkettő fontos vásárhely is. A

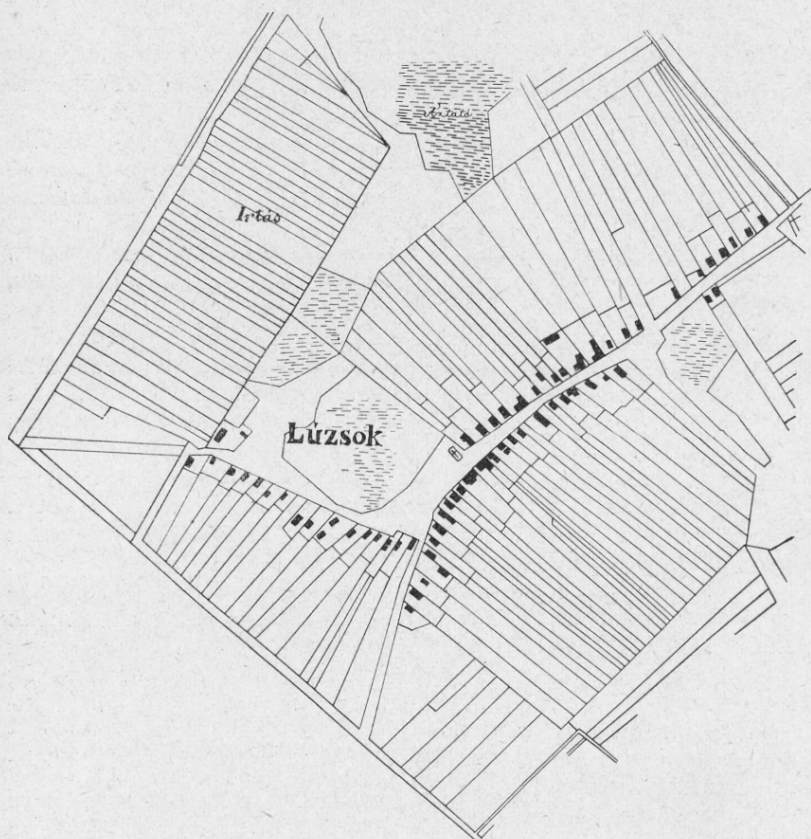
világháború előtt Szlavóniából jöttek az itteni disznóvásárokra, ma olasz lókereskedők látogatják. Iparos-kereskedő jellegüket az szabja meg, hogy helyi szempontból is megfelelő vonzásterülettel rendelkeznek és útelágazás mellett fekszenek.

A siklós—sellyei úttól északra fekvő falusor teljesen beékelődik az erdők közé s az irtványfalvak egészen érdekes formáját mutatja. Itt nem az egyes házak és telkek körül kezdődött meg az irtás, hanem az egész falu körül. Ami azt bizonyítja, hogy a letelepülés után csak később kezdődött meg az erdők irtása és a területnek mezőgazdasági művelésre való felhasználása. A zárt faluk már kialakultak akkor, amikor a lakosok a halász-pákász, állattenyésztő életéről áttértek a földművelésre. Ennek a formának legtipikusabb példája Adorjás, ahol az erdők a XVIII. sz. végén a falut teljesen körülvevették, ma ezek emlékét a dűlőnevek őrzik. „Régente Sorompós-Adorjásnak mondatott; hagyomány szerint — amidőn a mostani helyétől 800 lépésnyire feküdt s nagyobb, részint posványos berkekkel körül lévén fogva, abba csak egy helyen lehetett bemenni, melyen sorompó volt.”¹ Adorjástól és Kőröstől keletre Márfa, Rád, Terehegy, Harkány, Ipacsfa körül az erdők már nem olyan sűrűek. Feltűnő, hogy az erdők irtása a kidöntött hatalmas fák elfölddelésével, a helyszínen való elásásával történt. Több figyelmet érdemel ezen a területen Terehegy településformája. Itt már a XVIII. sz.-ban feltűnik a házaktól körülvevett üres térség (2. ábra), amelynek emlékét széles utca őrzi ma is.

Ma a települések régi formájuknak, elrendeződésüknek utolsó óráit élik. A fejlődés alapjukban, a sejteken kezdi ki a falvakat. Először a házak alakultak át, majd az udvarforma, kert változott meg (több melléképület az udvaron, egymástól teljesen zárt kertek). Végül magának a településnek a formája igazodik az újabb gazdasági rendszerhez, a hatósági intézkedésekhez. Nyílt, egyenes utcák alakulnak ki, — legalább is külsőleg — a polgári lakáskultúra házaival. Új szint visznek a településbe, a gazdálkodásba a ma még csak szórványosan megjelenő németek (Sellye, Vaiszló), akik kivesszik a magyar gazdák földjét felesbe, hogy azután néhány esztendő múlva végleg megvásárolják. Így nyomják előre a „Schwäbische Türkei” déli határát s megszüntetik az Ormánság népi jellegét. A magyarság egykés életformájával nagy segítségükre van. — Amíg a német kimozdul falujából, új földet szerez és azon letelepszik, addig az ormánsági magyar falvak szomszédságában meghúzódó horvát települések (Sztára, Révfa, Lakócsa, stb.) lakói a maguk népszaporulatával ma még nem lépnek ki eredeti lakóhelyükből. Csak *átjárnak*, munkát vállalnak a magyar falvakban. Ők az ormánsági nagyobb gazdák, uradalmak aratói, idénymunkásai. Élet-, munkaképességük határozottan nagyobb, mint az Ormánság egykés társadalmáé. Ha aratás idején az Ormánságban járunk, már a kora

¹ *Pesty Frigyes* kéziratosa helynévgyűjtése, Orsz. Széchenyi Könyvtár, Fol. Hung. 1114.

délelőtti órákban horvát asszonyokkal találkozunk, akik fejükre helyezett kosarakban naponként 10—15 kilométer távolságba is elviszik az ételt dolgozó hozzátartozóik részére (Sztárából pl. Okorág, Vejti környékére járnak). A magyar falvak udvarából előregedett férfiak és nők szóltanul és gyermektelenül nézik az átvonuló idegeket. A német őrszemek megjelenése, a horvát cirkálások, a ma-

14. ábra. Lúzsok településformája.

gyarság gazdaságtársadalmi körülmények következtében való lelki összeroppanása, negatív magatartása, közösségi vitalitásának hiánya és pusztulása¹ már az Ormánság új emberföldrajzi és demográfiai viszonyainak körvonalait sejtetik.

¹ A lelki összeroppanást és pusztulást, annak gazdaságtársadalmi alapjait l. kemsei monográfiánkban és Kiss Géza Ormányság c. munkájában (Budapest, 1937.).